

İradə Fərzəli qızı Rəhmanova
Bakı Dövlət Universiteti
iraderehmanova@mail.ru

POSTMODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ ONUN ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ÖZÜNİFADƏSİ

Xülasə

Məqalədə dünya ədəbiyyatında geniş istifadə olunan postmodernizm ədəbi cərəyanı, onun təzahür formaları və bu ədəbi cərəyanın Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri haqqında bəhs edilir. Müstəqillik əldə edəndən sonra bir çox yazıçılar Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə postmodernist üslubda əsərlər yazmağa başladılar. Bu məqalə həmin əsərlərin nəzəri təhlilinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti sahəsində “postmodernizm” anlayışı tənqidçi və yazıçıların müzakirəsi üçün mövzuya çevrildi. Postmodernizm ətrafında müzakirələr bu anlayışın yarandığı vaxtdan bu günədək davam edir. Odur ki, Azərbaycan postmodernizminin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu istiqamətdə yazılan konkret əsərlərin araşdırılması zəruridir.

Açar sözlər: *postmodernizm, qloballaşma, bədii ədəbiyyat, ədəbi cərəyan, simvolika*

The literary trend “postmodernism” and its self-expression in modern Azerbaijani literature

Summary

The article deals with such a literary trend as postmodernism and its self-expression in modern Azerbaijani literature. The article contains the review of the different scientists', philosophers' and writers' views related to the postmodernism, forms of its manifestation and its impact on Azerbaijani literature. Many Azerbaijani writers created their works under the influence of European literature in the postmodernist style during the period of independence. Their works are analyzed on the basis of the concrete facts. It is noted that while encompassing a wide variety of approaches, postmodernism is generally defined by an attitude of skepticism, irony, or rejection toward the meta-narratives and ideologies of modernism, often calling into question various assumptions of Enlightenment rationality.

Consequently, common targets of postmodern critique include universalist notions of objective reality, morality, truth, human nature, reason, language, and social progress.

Keywords: *postmodernism, globalization, fiction, literary trend, symbols*

Qloballaşan dünyada baş verən hadisələrin və bununla bağlı çağdaş insanın mənəvi – psixoloji aləmində yaşananların ədəbiyyatda təsirini açıq aydın müşahidə etmək mümkündür. Müasir dövrdə ədəbiyyatda bir – birindən fərqli, orijinal üslublar, cərəyanlar, formalar yaranır ki, bu da bədii sənətdə dialektik inkişaf prosesini açıqca nümayiş etdirir.

Ədəbi – bədii fikrin hər bir mərhələsi, o cümlədən, cərəyan və üslublar konkret estetik hadisə kimi meydana çıxır, özünün poetik sistemi və estetikası ilə reallaşır. Hər bir milli ədəbiyyat kimi Azərbaycan ədəbiyyatı da dünya ədəbiyyatı axarına öz kökləri, tarixi təcrübəsi, estetik bazası ilə qoşulur. Tipoloji yanaşma çox zaman hansısa bir cərəyanın bir xalqa, millətə, coğrafi regiona, milli mədəniyyətə aid lokal hadisə deyil, ümumdünya hadisəsi, bəşəri bir proses kimi dərkinə yol açır. Bu baxımdan XX yüzilliyin sonlarını əhatə edən postmodernizm cərəyanı Avropada, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm ədəbi-estetik hadisə kimi dəyərləndirilir.

Postmodernizm XX əsrin sonlarında Avropada inkarı inkar nəticəsində yaranmışdır. Bu cərəyanın təməli modernizmdən qaynaqlanır.

Modernizm klassik, akademik ədəbiyyatı inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi postmodernizm (almanca “moderndən sonra gələn”) də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda elementlər müxtəlifliyi yaradır.

Postmodernist Amerika yazıçısı Con Bartrın fikrincə, postmodernizm – keçmişin mədəniyyətindən şirə çəkən bədii təcrübədir.

Belə ki, modernizm keçmişi inkar edir, postmodernizm isə keçmişi yadda saxlayıb hadisələri yenidən dəyərləndirir.

Postmodernizm məşhur filosof Jak Derridanın fəlsəfi konsepsiyası əsasında yaranıb. Onun fəlsəfəsinə görə, “dünya mətnidir”, “mətn obyektiv reallığın yeganə mümkün modelidir”. J.F.Liotarın 1979-cu ildə “La

condition postmoderne” adlı əsərində isə postmodernizm “hiper – interpretasiyanın sonu” kimi dəyərləndirilir.

Bəzi düşüncə adamlarına görə post – modernlik post – industrial bir dövr istiqamətində inkişaf edən hərəkətdir. Özü ilə bərabər, modernizmin bir parçası olub-olmadığı, davamlılıq göstərib-göstərmədiyi, yaxud modernizmdən radikal qopma kimi qeyri-müəyyənlikləri ortaya qoyur. Postmodernlik totalitar sistemlərin əvəzinə kütləvi və açıq demokratiya düşüncəsini müdafiə edir.

Postmodernizm heç bir konkret fəlsəfəyə, nəzəriyyəyə itaət etmir. Ağıl və hiss, burjuaziya və marjinalizm, texnologiya və mifologiya postmodernizmdə yan-yanı dayanır. Postmodernist üslubda yazılan əsərlərdə gerçək və xəyal gücü bir-birinə qarışır. Gerçəkdən daha gerçək, mistikdən daha mistik hadisələr silsiləsi, yəni hipergerçəklər yaşanır. Postmodernist roman deyiləndə ilk ağılımıza gələn şey dil oyunlarıdır. Bu əsərlərdə dil çoxmənalılıq xarakteri daşıyır. Çünki postmodernist əsərdə mətn içində mətn və ya əlaqəsiz mətnlər toplusu deyə bir quruluş var. Bu da dilin çoxmənalılığını ortaya çıxarır. Həmçinin bu əsərlərdə fraqmentallıq, kollaj daha güclüdür.

Postmodernizmin bir çox əlamətləri var. Bu əlamətlərdən biri və ya bir neçəsi ya da hamısı bir yerdə mövcud ola bilər. Ən önəmlilərindən bir neçəsini sadalayaq: qeyri-müəyyənlik, parçalanma, qaydaların pozulması, ironiya (dünyaya ironik baxış), “mən”in itirilməsi, mələzləşmə (hibridləşmə), karnavallaşma, “mətnpərvərlik”, gələcəyə dönüş (back to the future), hər şey gedir (anything goes). Əlamətlərin bəzisini açıqlamağa çalışaq: Qayda-qanunların pozulması Nitsşe ilə başlayıb avtoritarlara lağlağı etməyi ifadə edir. Hər şey gedir (anything goes) ilə izah edilmək istənilən mənə, postmodernizmdə olmayacaq bir şeyin olmadığı hər cür fikrə və hərəkətə açıq qapı qoyulduğudur. Gələcəyə dönüş (back to the future) anlayışı Maykl Foksun bir filmindən qaynaqlanır. Film zaman maşını ilə həyata keçirilən (gələcəkdə gerçəkləşməsi ümid edilən elmi – fantastika) səyahətlərdən bəhs edir.

Bu əlamətlərə dünya ədəbiyyatında Qabriel Qarsia Markes, Bartr, Bartalim, Pinçon, Umberto Eko, Patrik Züskind, Krüsyen Kraxt, Kristof Rans Mayer, Tomas Brüsik, Qünter Qras, Kristina Volf, Türkiyə ədəbiyyatında Oğuz Atay, Lətifə Təkin, Orxan Pamuk və digər yazıçıların əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma”, “Unutmağa kimsə yox”, Elçin Hüseynbəylinin “Metro vadisi”, “On üçüncü həvari”, “Yovşan qağayılar”, İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj”, “Qarğa yuvası”, Həmid Herişinin “Nekroloq” əsərləri postmodern üslubda yazılan romanlardır. Müasir Azərbaycan poeziyasında Adil Mirseyidin, Murad Köhnəqalanın, Qulu Ağsəsin, Qəşəm Nəcəfzadənin, Qismətin yaradıcılığında postmodernizmin əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür.

Postmodernizm sadəcə ədəbi-estetik cərəyan yox, həm də dünyaya yeni bir baxış, yaşam tərzidir. Bu cərəyan özündə ədəbiyyatın qloballaşması və mədəniyyətin universallaşmasını ehtiva edir.

XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı əvvəlki dövrlərdən həm mövzularının, ideyalarının zənginliyi, həm də bədii inikas vasitələrinin polifonizmi ilə fərqlənir.

İ.Bexer yazırdı ki, “Yeni incəsənət heç vaxt yeni formalardan başlamır, həmişə yeni insanla doğulur.” Ədəbiyyata gələn yeni nəslin nümayəndələri insanın bədii-estetik dərkində və təqdimində tamamilə yeni mövqə tutur, bu işdə milli ənənələrlə bir sırada dünya ədəbiyyatının ən yaxşı təcrübələrinə söykənirlər. Və bu əsərlərdə kanonlardan imtina, dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi faktları üzə çıxır. Məhz bu dövrdə insan problemi bütün problemləri arxada qoyub ön plana keçməyə başladı.

90-cı illərdən sonrakı mərhələ ədəbiyyatda postmodernizm adlandırıldı. Bu da uzun tarixi təcrübədən sonra meydana çıxmış xalqçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq, vətəncilik və istiqlalçılıq məfkurəsini müəyyənləşdirdi. Milli şüur və məfkurənin ilkin təzahürü olan ana dilinə Vətən bütövlüyünün, milli varlıq və qeyrət müəyyənliyinin əsası kimi bir çox əsərlər həsr olundu.

Azərbaycan ədəbi mühitində yaşayıb-yaratmış, sənətkarlarımızın bir çoxu cəmiyyətimiz üçün hər zaman vacib sayılan milli birlik, milli özünüdərk problemini azərbaycançılıq, türkçülük kimi mövzularda geniş şəkildə işləyərək vahid ideologiyanın yaranmasına xidmət etmişlər. Anarın “Ağ qoç, qara qoç” və “Dədə Qorqud” əsərləri də bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Görkəmli yazarıımız Anar bu əsərlərdə türkçülüyn milli nəsrimizdə nə qədər əbədiyaşar bir irsə malik olduğunu bir daha göstərmişdir. “Ağ qoç, qara qoç” povesti şərti olaraq iki nağıldan ibarətdir. Birinci nağılda azad, xoşbəxt həyat yaşayan Bütöv Azərbaycan, ikinci nağılda isə qara qoğun belindəki parçalanmış Azərbaycandır. Şərqi qədim diyarı olan Bakının təsviri bu əsərdə bütün zənginliyi ilə əks olunmuşdur. Bakını üç zonaya: Behişt – Badi – Kubə, ikinci – Bakı kommunası, Üçüncü – Bakı siti zonalarına bölüblər. Adlarından göründüyü kimi fars, rus və ingilis zonalarına bölgü milli şüur və milli mənlik kimi dəyərlərin itməsindən, ana dilinin bəsitləşməsindən xəbər verir. Xalqın bütövlüyünün itməsi, parçalanması təkcə o xalqın, millətin deyil, bütün bəşəriyyətin faciəsidir. Cəmiyyətdə baş qaldırmış böhranlardan, insanların sürətlə təbəqələşməsindən, bərabərliyin pozulmasından

narahatlıq keçirən yazıçı yaratdığı "Ağ qoç, qara qoç" əsərində bu bələlələrin səbəblərini göstərir. Yazıçının narahatlığına səbəb olan bu problemlər insanların mənəviyyatına da təsirsiz qalmamışdır.

Arxetiplər və klassik ədəbiyyatın əsasını təşkil edən, Azərbaycan ədəbi fikir tarixində mühüm rol oynamış insan təlimlərinin, fəlsəfi cərəyanların ən başlıcası olan sufilik kodları vasitəsilə şərq aləminin bilicisi kimi çıxış edən Kamal Abdulla "Sehrbazlar dərəsi" adlı əsərində postmodernist mövqedən çıxış edərək milli özünüdərk məsələlərini orataya qoymuşdur.

Postmodernist təfəkkürün bədii və fəlsəfi quruluşunu təşkil edən istiqamət və prinsiplərin təkamülünün xronoloji çərçivəsinin olmaması səbəbindən yazarların qələmə aldıkları əsərlər intuitiv halda ənənəvi dəyərləri kompromissiz olaraq dekonstruksiya məruz qoydular. Qeyd etmək istərdim ki, dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da postmodern üslubda qələmə alınmış ilk əsərlərə reaksiyalar sərt olmuşdur. Postmodern üslubu bu üslubda qələmə alınmış əsərlərə aid janr və struktur yeniliklərini qəbul etməyənlər arasında ədəbi metod, mövqe mübarizəsində mübahisə obyektinə çevrildi. Postmodernizm tərəfdarlarının az olmasına baxmayaraq, bu üslubda qələmə alınmış əsərlərə real qiymət verilərək, ədəbi müstəvidə nəzərdən keçirildilər. Kamal Abdullanın «Yarımçıq əlyazma» romanı oxucu ixtiyarına verildikdən sonra, əsər və müəllif ətrafında baş vermiş müzakirələri buna misal göstərə bilərik. Həmid Herişinin «Nekroloq» əsərində ənənəvi müəllif təhkiyəsi, süjet və xarakterin aradan qalxması kimi postmodern estetikanın vacib şərtləri özünü göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində «postmodernizm» termini tənqidçi və yazarlar arasında müzakirələrə səbəb olmuşdur. Postmodernizm ətrafında müzakirələr cərəyanının yarandığı ilk gündən başlamış və bu gün də davam etməkdədir. Konkret postmodernist əsərlərin təhlili nəticəsində Azərbaycan postmodernizminin əsas əlamətlərini araşdırmaq, tənqidinin əsas aspektlərini göstərmək zərurətə çevrilmişdir.

Postmodernist ədəbiyyatda metanarrativlərə yer olmadığından qeyri-müəyyənliklər, ikili mənalər, etnik-mədəni dəyərlərin nəzərdən salınması bu estetikanın ana xəttinə çevrilir. Modernist sənətkar özünü kifayət qədər realizə edə bildiyi halda, postmodernizmin subyektiv ətraf aləmin qeyri-şəffaflığını, texnoqrafiya ilə əhatə olunan dünyanın xaosluqlığını dərk edən individ daha çox başqalarının bədii kodları ilə manipulyasiya edir. Buna görə də postmodernist sənətkarın geniş təhkiyədən qaçmasını metanarrati və müraciət etdiyi zaman parodiyaya üz tutduğu görünür. Azərbaycan postmodernizminin başlıca xüsusiyyətlərindən biri mifoloji mətnlərdən, motivlərdən, süjetlərdən, obraz və personajlardan yararlanma istəyidir. Mifoloji süjetlərə müraciət Anarın "Ağ qoç, qara qoç", K.Abdullanın "Yarımçıq əlyazma", "Sehrbazlar dərəsi", "Unutmağa kimsə yox" "Kədərli seçmələr" və başqa əsərlərdə nəzərə çarpmaqdadır. Mifoloji qavrayış mistik mahiyyətli olduğundan o, içində keçmişlə gələcək arasındakı münasibətləri qurur, körpü rolunu oynayır. Hər bir milli ədəbiyyatın nüvəsində mifoloji sistem dursa da, müasir dövr ədəbiyyatımızın postmodernist istiqaməti heç də ənənənin müasirliklə sintezindən yaranmır. Əksinə, burada ənənənin aparıcılığına sayğısızlıq nümayiş etdirilir. Postmodernizm elmdən əxlaq, texnikaya, həyat nizamına, ümumiyyətlə, sənətin bütün sahələrinə uzanan bir həyat baxışdır. O, özünü rəssamlıqda, memarlıqda, şeirdə, yaşam tərzində, düşüncədə, fikir axınlarında, yazıçının dil-üslub strukturunda büruzə verməkdədir. Amma belə yanaşma romanda daha çox özünü anlatma, söyləmə, ərz etmə şəklində nümayiş etdirməkdədir. Eyni zamanda bu da məlumdur ki, V.Volf, J.Coys, Q.İnfontey, E.Yunq və başqalarına qədər dünyanın yeni dövrdə yazıb-yaratmış yazıçıları bu tərzdən istifadəyə yer vermişlər. Moderndən sonra gələn, onun nəzəri və kulturoloji praktikasından kənarlaşan postmodernizm bir kulturoloji hadisə olaraq bu gün daha çox təkəbbürlə ortada dayanmaqdadır. Burada biz "post" prefiksində diqqət yetirsək, onun "modern"dən aktiv şəkildə kənarlaşdığını görürük. Eyni zamanda bunu da nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, postmodern həm də modernin özünü gücləndirmişdir. Burada digər bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, postmodernizm modernizmin iflası, çöküşü və modernizmi inkar edən anlayış kimi də nəzərdən keçirilməlidir. Yurgen Habermasın təbirincə desək, bu "anti-modernizm"dir. Postmodernizmin qavranılması da sırf subyektivdir. Postmodernizm modernizmin heç də bütünlüklə aradan qaldırılması kimi dərk olunmamalıdır. Postmodern modernin bir qədər başqa şəkildə yenilənməsidir. Bu kimi yeni yanaşmalar, dəyərlər anlayışların özünün sistemliyiinin sistemidir. Məhz belə istiqamətinə görə o, modernizmə yeni rakursdan - onun xaricindən nəzər salma imkanı yaradır. Belə prizmadan baxdıqda postmodernizm heç də sonuna gəlib çıxılmış bir modernizm deyil, o olsa-olsa doğum halında olan bir modernizmdir. Onun təməli Paris Kommunası dövründən gələn bir anlayış kimi XX əsrin 30-cu illərindən ortaya çıxıb, 60-cı illərdən ədəbi dövriyyəyə (Azərbaycanda isə əsrin sonundan) daxil olmuş postmodernizm istənilənində əldə olunması mümkün olmayan modernizmə alternativ olaraq ortaya çıxmışdır. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, postmodernizm məntiqə söykəniliyi hər nə varsa, hamısına qarşıdır. Postmodernizm təfəkkürə və sınaılmış metodlara qarşıdır. Ona istiqamətlənmə və gəlişmə fikri də məhz postmodernizmin təməlini təşkil edir. Elmə görə, inkişaf təkamülə bağlıdırsa, postmodernizm ağılın və texnikanın hər hansı müdaxiləsini tanımır və qəbul etmir. Elm və

texnika insanın təfəkkürünü doğru-dürüst axına salmağa çalışmaq cəmiyyətin inkişafını konsepsiyalaşmış şəkildə nəzarətdə saxlayırsa, postmodernizm insana həm "bağlı boxça", həm də olduqca "çılpaq" kimi baxır.

Postmodernizmdə ümumilik, homogenlik, determinizm, tərəqqi kimi təqdir ediləcək nə varsa, onların hamısı öz dəyərini itirir və bildirdiyimiz kimi, onların yerini dağılma, fərqlilik, keçicilik, müdaxiləsizlik tutur. Roman sənətində isə konkretliyin yerini görücülük, falçılıq, zahiri gerçəkliyin yerini daxili gerçəklik, obyektivliyin yerini subyektivlik tutur.

NƏTİCƏ

Postmodernizmdə obyektiv, konkret və dəyişməz bilgilərin yoxluğu ucbatından yol göstərmənin aydın dərki də mümkün deyil. Çünki postmodernizmdə hər şey başlı-başına buraxılır. Kimlərə, nəyə, xalqa, millətə, şəxsə hər hansı kəsə əlac edə biləsi bir kəs də ortada deyil (Elçinin "Baş" romanında Sisianov, K.Abdullanın "Yarımçıq əlyazma" romanında Şah İsmayıl Xətəinin düşdüyü vəziyyəti yada salaraq Postmodern roman, yuxarıda söylədiyimiz kimi, mətnlərarasılığa və mətn içində mətnə (yaxud struktura) malik olur. Qurulmuş mətn - örtülü, yaxud açıq olaraq başqa bir şəkllə salınaraq mətn içərisində mətn kimidir. Bu nöqtədə modern roman gerçəklik daxilində olanlarla zənginləşdirilərək anladılarkən düşüncə, fikir axını, geriye dönüş və s. kimi çeşidli texnikalardan daha çox yararlanır. Modernistlər bunu bir deformasiya kimi dəyərləndirməklə gerçəyi ortaya qoymaq istəyirlərsə, postmodernistlər üçün bu, mətnin onun özünə yönəlməsidir. Başqa sözlə desək, postmodernistlər üçün hekayənin özünü anlatmaq hekayənin özündən daha önəmlidir. Ən başlıcası mətn içində mətn yazığının yazı texnikasının əsərin içində başqa bir mətndən istifadə etməklə necə yazıldığını anlatması, romanın içərisindəki yazma qaydaları ilə sorğular olub nəzəri məsələlərə də öz bucağından yer verməsidir. Postmodernist yazığının istəyi mətn içində olub bir dünya yaratmaqdır. Elə buna görə də, o mətn üstündə yaradılmış mətndən üç fərqli şəkildə istifadə edərək oyunsuzluğu saxlamağa çalışır. Bunlar anladıqlarını yetkin fiqur halına gətirib əsərin içinə daxil etmək, mətnin yazılma prosesini, onun əsası olan anlamını göstərmək və əsər yazmanın bir oyun olmasına söykəndiyini və söz oyunlarını ortaya qoymasındır.

Ədəbiyyat

1. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində "Postmodern dövrdə milli özünüdərk" konfrans materialları, Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti 2013.
2. Əlibəyli B. «Çağdaş tənqid və ədəbi proses: 2004-2007-ci illər». «Körpü» jurnalı, 2008, № 1 və ya 14 may 2007-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində edilmiş məruzə əsasında hazırlanmış məqalə // 525-ci qəzet.- 2007.- 30 iyun. - № 115.
3. Əlişanoğlu T. Yeni ədəbi nəsil: axtarışlar, problemlər //http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/may/113/tengid_romani.html

Rəyçi: prof.R. Hüseynzadə

Göndərilib: 10.07.2020

Qəbul edilib: 13.07.2020